

ŞEYH SAİT AYAKLANMASI

Nurgün KOÇ*

ÖZET

Şeyh Sait ayaklanması Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından kısa bir sonra ortaya çıkan ilk geniş çaplı ayaklanmadır. Ayaklanmanın çok yönlü sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır. Dini, milliyetçi ve dışarıdan kaynaklanan provokasyonların etkisiyle çıkarıldığı söylenebilir. 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından yeni devletin rejimi belli olmuş, Cumhuriyet ilan edilmiştir. Siyasal alanda daha önce başlatılmış olan inkılaplar, büyük bir hızla devam ettirilmiştir. Bu hızlı reform süreci halkın bazı kesimlerince özellikle Kürtler tarafından benimsenmemiş olabilir. Özellikle laiklik uygulamalarının ve Hilafetin kaldırılmasının Kürtler arasında olumlu karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Bu koşullarda ortaya çıkan ayaklanmanın bastırılması için dönemin Başbakanı Ali Fethi (Okyar)'nin hemen askeri birlikleri harekete geçirerek gereken önlemlerin alınması yoluna gittiği görülür. Fakat özellikle kış koşullarının ağır olması nedeniyle askeri birliklerin zaman zaman yetersiz kaldığı durumlar olmuş ve isyan genişlemeye başlamıştır. Bu durum endişelere yol açmış, Ali Fethi Bey, kendi hükümetinden gelen ağır eleştirilerle de karşılaşmıştır. İsyanın önlenmesi için olağanüstü önlemler alınmasını reddeden Ali Fethi Bey, bu konudaki ısrarlar sonucunda istifa etmiş, yerine sert önlemler alınmasından yana olan İsmet (İnönü) Paşa, hükümeti kurmuştur. Hükümetin ilk icraatı sıkıyönetim kanunu olan Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarmak olmuştur. Bu kanun gereğince İstiklâl Mahkemeleri kurulmuş ve yakalanan asiler geren cezalara çarptırılmışlardır. Günümüze kadar gelen sorunlar ve özellikle Kürtler tarafından çıkarılan ayaklanmalar, Şeyh Sait ayaklanması sırasında ve sonrasında alınan önlemlerin yeterli ve kapsayıcı olmadığını düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Sait, Kürtler, Takrir-i Sükûn Kanunu, İstiklâl Mahkemeleri.

SHEIKH SAID REBELLION

ABSTRACT

Sheikh Said rebellion is the first large-scale rebellion that emerged soon after the foundation of the Republic of Turkey. It is understood that the rebellion was based on multiple reasons. It can be said to emerge with the effects of religious, nationalist and exterior

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: nurgunkoc@karabuk.edu.tr

provocations. After the Treaty of Lausanne was signed on 24 July 1923, the regime of the new country was determined and republic was proclaimed. The reforms in politics which were already launched, continued at high speed. This fast reformation process might not be adopted by some parts of the public, particularly by the Kurds. It is understood that in particular the applications for secularism, and the abolition of the caliphate were not responded positively among the Kurds. Under these circumstances, Ali Fethi (Okyar), the Prime Minister of the term, tried to take the required measures in order to suppress the rebellion by putting the military units immediately in action. However, especially because of the severe conditions in winter, the military units sometimes remained insufficient and the rebellion started to expand. This situation caused anxiety and Ali Fethi faced with severe criticism from his own government. Ali Fethi, who rejected to take extraordinary measures to suppress the rebellion, resigned as a result of the insistence on this matter and İsmet Pasha (Inönü) who stood up for strict measures formed government. The first action of the government was to enact Law on the Maintenance Order which was martial law. In compliance with this law, Independence Courts were founded and the caught insurgents were imposed the required penalties. The rebellions till today, especially the ones staged by the Kurds show that the measures taken during and after the Sheikh Said rebellion had important insufficiencies with regard to the solution of the problem.

Key Words: Sheikh Said, The Kurds, Law on the Maintenance Order, Independence Courts.

Şeyh Sait Ayaklanmasının Nedenleri

Şeyh Sait ayaklanmasını irdelerken dönemin sosyolojik koşullarının iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Sina Akşin'e göre Türk toplumu 1908 "burjuva demokratik devrimi"ne karşın 1920'lerde hala ortaçağ toplumu görünümündeydi. Türkler arasındaki feodal düzen şeyhler ve ağaların önderliğiyle yürütülüyordu. Şeyhler dinsel önder, ağalar ise toprak sahibi feodal güçlerdi. Bu yapının doğal önderi olan padişah, Halife sıfatıyla şeyhlerin lideri, padişah olarak da ağaların önderiydi. Halk ise yurttaş değil kuldu. Kul efendisine kayıtsız şartsız bağlı olmak durumundaydı. Yani padişahın buyruğu onlar için mutlak itaat edilmesi gereken bir buyruk olduğundan savaşmama emrini alan kullar savaşmayacak, düşmana karşı koymayacaktı. İsyanları olanaklı hale getiren toplumbilimsel ideolojik altyapı bu şekildeydi.¹

Anadolu'da Müslüman nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Kürtler'in milliyetçiliği bölgedeki ideolojiler arasında yeni sayılabilir. Kürtler, aşiret çizgileri doğrultusunda bölünmüşlerdi ve Kürt beylerinin II. Mahmut döneminde bastırılmasından sonra Kürt toplumu artan biçimde parçalanmıştı. II. Abdülhamit, Hamidiye Alayları ile onların savaşçılıklarından yararlanmış, Jön Türkler Hamidiye Alaylarını kaldırmış fakat kısa süre sonra kamu düzenine ait sorunlar artınca milis güçler biçiminde yeniden aktif hale getirilmişlerdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *Kürt Teavün Cemiyeti* başta olmak üzere bazı Kürt cemiyetleri kuruldu. Dinde reform yanlısı olan Said-i Nursi de bu cemiyetin üyesiydi.²

Şubat 1925'te, Güneydoğu Anadolu'da birkaç gün içinde tehdit edici boyutlara ulaşan isyan, denizden ve önemli şehirlerden uzaklığı dolayısıyla İmparatorluğun fiili olarak ulaşamadığı,

¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, Cilt III, İstanbul 2010, s.350-351.

² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1996, s.247.

Türkiye'nin en gerisindeki bölgede meydana gelmişti. Burası, yaşayanların çoğunun göçebe, çoban ya da savaşçı olduğu oldukça dağlık bir bölgeydi. Feodal liderlerin önemli ölçüde bağımsız bir yapı elde ettiği ve kendi adlarına vergi topladıkları alanlardı. Kısaca Osmanlı Kürdistan'ında yaşam medeniyetten ve bilimin sağladığı yararlardan uzak adeta ortaçağ koşullarındaydı. Sultan, Kürtler'in³ savaşçılıklarını, onları bölgedeki Hristiyanlar'a, Ermeni ve Nasturi'lere karşı kullanarak canlandırmıştı. Lozan Barışı bölgede bağımsızlık hayalleri kuran feodal güçler için yıkım olmuştu. Ankara Hükümeti'nin laik eğilimleri, saltanat ve hilafetin kaldırılması ve diğer dine karşı uygulamalar bölgede yaşayanların kızgınlığına yol açmıştı.⁴

Şeyh Sait ayaklanması öncesinde özellikle Milli Mücadele sırasında, Kürtler'in ayrılıkçı girişimlerinin önüne geçilmeye çalışıldığı, işgal güçlerine karşı Kürtler'in de kazanılma çabası bilinir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu konu üzerine dikkatle eğildiği açıkça anlaşılmaktadır.⁵ 25 Mart 1920'de Ankara'dan Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta konunun hassasiyetine işaret eder:

“İstanbul işgali olayının Diyarbakır yöresindeki Kürtçüleri canlandırdığı Cevdet Bey'den bildiriliyor – 13. Kor. K. Albay Cevdet Bey. Kendisi Arap – Seçimlere başlamaktan korkuyorlar. Cevdet Bey'in güçsüzlüğü Diyarbakır'da pek zararlı biçimde beliriyor. Kendisine Kurulca yazıldı. Sizin de yüreklendirmeniz uygun olur.

³ Avrupa'da, Balkan Savaşı sonundaki Londra Konferansı çerçevesinde yapıldığı anlaşılın ve esas olarak Anadolu'da Türkiye ve Türklük hakkındaki görüşlerin ve gelecekteki projelerin tartışıldığı platformlarda Anadolu'daki Kürt unsuruna da yer verildiği görülmektedir. Kürtler hakkında yapılan yorumlar oldukça ilginçtir: “Kürt, her şeyden evvel çölün, dağların, vadilerin bir kıta süvarisi gibi, tamamıyla serbest yaşar. Ve kurûn-ı uladaki usul-i maişet ile geçinir. Kürt, -şehirlerdeki sakinlerinden maada- ne sanatkârdır ve ne de tüccardır. O, bu iki usul-i hayatın bir harfine bile vâkıf olmadan yaşayan, yirminci asır kahramanıdır. Eğer mümkün olsaydı, İngiliz müzeleri bunlarla ikmal edilirdi. Kürt, bugünkü insanların muhtaç oldukları şeylerin hiçbirisini bilmez. O, hayvanın, koyununun sütünü içer ve bunların kollarından elbisesini yapar. Sonra diğer gıdayı da, tesadüf veya takdir ettiği köylerden, sürülerden gasp eder. Kürt, hükümet kanunlarına, nizamla, vergilere riayet etmez. Hükümet, bütün sa'yına rağmen bu adamları iskân edememiştir. Bu adem-i muvaffakiyetin en büyük amili de, bu ahalinin nasıl iskân edebilecekleri meselesinin tayinidir. Bu kadar senelerden beri çalışmayan ve başka bir usul ile yaşayan insanlar, nasıl olur da meşakkatli bir hayata girmek isterler. Bir şahin gibi gezinen ve hiç düşünmeyen bir dimağ, bir çiftçi gibi yorulmak istemez. Kürdün göçebe hayatını imha ederken, ona açılacak ilticagâh öyle olmalıdır ki, Kürt az bir sa'y ile her şeyini itmam etsin ve bu yeni hayatın her bir safhası cazip görünsün. Böyle bir iskân için ise, Kürtler'in hayatlarını, ihtiyaçlarını, seciyelerini ve devre-i hayatlarını anlamak ve kat'i bir malumattan sonra vâsi ve sabit bir program tertip etmek lâzımdır. Bu sa'y için öyle adamlar lâzımdır ki, onlar pek büyük âlimler olsunlar ve bu Kürdistan muhitini bilsinler!?”

Türkiye'deki Kürtler, mühim bir yekun teşkil ederler. Bunlar dağınık bir halde buldukları için muayyen ve sabit bir ekseriyetleri yok ise de, vilâyetlerinin nüfus-ı umumileri nokta-i nazarından, her yerde mühim amillerdir. Bu altı vilâyetin her birinde, mühim bir Kürt aşireti bulunur. Ve bunlar, kâh Bağdat'ta kâh İran'a doğru teselsül ederler. Ve aşiretlerin mühim bir kısmı da İran'dadır.

Bu Kürtler, tabiaten ıssız tenha olan o dağlarda, en mühim müdafilerdir. Her sene, kahramanlıkla şöhret bulan yiğitlerin şarkıları söylenir. Cemaat, aşiret o ferdin cesaretine hayran olur.

Türkiye Kürtleri, İslâm ve umumiyetle sünniyü'l- mezheptirler. İslâmiyet pek sade ve hayatları gibi kabil-i nakl olduğu için diğer iptidai aşiretlerin an'aneleri, itikatları burada mevcut değildir. Kürt, böyle esatirî yalanlar içinde yıpranmamış ve uhrevî saadete nail olmak için birçok mühlik ayinlerden kurtulmuşlardır.”, Bkz., Cons Mol, **Londra Konferansındaki Meselelerden Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?**, (Haz.: Haluk Kortel, Haldun Eroğlu, Ali Cin), İstanbul 2008, s.65-66.

⁴ Jorge Blanco Villalta, **Atatürk**, (İspanyolca'dan İngilizce'ye Çev.: William Campbell), Ankara 1991, s.348.

⁵ Havza'dan 29 Mayıs 1919 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği telgraf: “Bağımsız Kürdistan görüşünü izleyen Diyarbakır'daki Kürt Kulübü ile Hükümet yandaşı olan öteki kulüpler arasındaki çelişkinin arttığını araştırmalarımla öğrendim; Kürtlere ve Kürdistan üzerinde etkili olan, Savaş sırasında yakınlık ve eğilimlerini pek iyi kazandığım Kürt ileri gelenlerinden kimilerine doğrudan, kimilerine kolordu aracılığı ile telgraflar yazarak devletin gerçek durumunu ve kendilerince alınması gereken durum için gereğine göre konuşarak etkili öğütlerde bulundum. Son günlerde öğrendiğim bir takım bilgilere göre, Kürdistan bölgesiyle de ilgilenmek gerekiyor; bunun için, Bağımsız Kürdistan olmak üzere İngilizlerce de desteklenen hangi bölgedir ve ileride ... yine İngilizlerce kışkırtılan bölgeler hangileridir. Bu konuda Yüksek Başkanlığınızda bilgilerin bildirilmesine buyruklarınızı dilerim.

9 ncu Ordu Birlikleri Müfettişi Fahri Yaveri Hazreti Şehriyari Mustafa Kemal”, Bkz., Mustafa Onar, Atatürk'ün **Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I**, Ankara 1995, s.49; Zikr., **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, Sayı: 4, Belge: 90, 1953.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

Temsilciler Kurulu Adına Mustafa Kemal".⁶

Kürtler'in Milli Mücadele'ye kazanılması konusunda Kâzım Karabekir Paşa'nın umutlu olduğu görülür. Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul'un işgali meselesinin Kürt aşiretlerine de anlatılmasıyla, vatan ve dinin korunması için açılacak mücadeleye ya tamamen dünya yüzünden kalkmak ya da düşmanları ortadan kaldırmaya kadar mücadele etmek kararlarını bildirdiklerini ve bu konuda pek çok telgraf aldığını belirtir ve "Şarkta sükûnet, birlik Kürtler arasında dahi temin edildiğine mukabil garptan fena sesler gelmeye başlıyordu" diyerek asıl tehlike olarak Anzavur isyanlarını işaret eder.⁷

Ama 1925'teki ve sonrasındaki Kürt ayaklanmalarının önüne geçilememiştir. Bu konuda sosyal etmenlerin yanında bölgedeki ekonomik, kültürel ve siyasal koşulların etkisi de yadsınmaz.

Zürcher, Ermeni halkının Doğu vilayetlerinden çıkarılmasının yani ortak düşmanın ortadan kalkmasının iki halkı karşı karşıya getirdiğini savunur. İstanbul'da 1918 yılında Kürdistan Teali Cemiyeti kurulmuştu. Yine de Kurtuluş Savaşı sırasında milliyetçilere karşı tek büyük Kürt ayaklanması olan Dersim bölgesindeki aşiretlerin özerklik isteğiyle çıkardıkları ve kolayca bastırılan ayaklanma dışında Kürtler genel olarak, İngiliz ajanlarının çabalarına ve Sevr'de kendilerine özerklik verilmiş olmasına rağmen Milli Mücadele hareketine destek verdiler. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde hatta Temsil Heyeti'nde bile Kürt temsilciler bulunuyordu. Fakat Lozan Barış Antlaşması'nda Kürtler'den hiç söz edilmemiş olması ve Mustafa Kemal Paşa dâhil milliyetçi liderlerin bağımsızlık savaşı sırasında verilen özerklik sözlerinin unutulmuş olması Kürt milliyetçilerini hayal kırıklığına uğrattı. Eski milis subayları 1923'te *Azadi (Özgürlük) Cemiyeti*'ni kurdular. Cemiyetin ilk kongresini 1924'te düzenleyen Şeyh Sait idi. Bölgede tarikatların etkisi oldukça güçlüydü.⁸

Hilafetin kaldırılması iki toplumu bir arada tutan dini simgeyi yok etmişti. Bunun yanında milliyetçi cumhuriyetin yeni bir ulusal bilinç yaratma çabası doğrultusunda Kürt kimliğine karşı baskıcı bir politika izlemeye başlaması; Kürtçe'nin aleni kullanılmasının yasaklanması, nüfuzlu toprak sahiplerinin ve aşiret liderlerinin zorla ülkenin batısına yerleştirilmesi gibi uygulamalar Kürtler'in tepkisine yol açtı. Bu duruma ilk başkaldırı olarak sayılabilecek isyan hareketi 1924'te Beytüşşebap'taki başarısız isyandı.⁹

Musul konusunda¹⁰ Türk ileri harekâtının hesapları arasında Şeyh Sait isyanı çıktı. İsyana giden süreçte özellikle *Kürt Azadi Cemiyeti* etkili olmuştur. Şeyh Sait Mayıs 1923'te Erzurum'da kurulan bu gizli örgütün üyeleri arasındadır. Üyeler çoğunlukla Osmanlı ordusu ile eski Hamidiye Alayları'nın zabitanlarıydı. Cemiyet 1924'te Erzurum'da yaptığı yer altı kongresinde en geç Mayıs 1925'e kadar ulusal çapta bir ayaklanma çıkartılması ve bu amaçla dışarıdan destek alınması kararını ele alır. Ayaklanma günü olarak 21 Mart 1925 günü belirlenir. İstanbul'da Seyyid

⁶ Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*, Ankara 1995, s.64; Zikr., *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi.

⁷ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C: I, İstanbul 2008, s.646-647.

⁸ Zürcher, *a.g.e.*, s.247-248.

⁹ *a.g.e.*, s.249. Amerikan kamuoyunda da Şeyh Said İsyanı'nın çıkış sebebi daha çok Musul Meselesi nedeniyle İngiltere ile ilişkilendirilirken, Halifelik'in kaldırılması dolayısıyla Türk devrimine halkın tepkisi de sıklıkla dile getirilmiştir. Bkz., Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Amerikan Basınında Doğu İsyanları 1925-1938", *Akademik Bakış*, C: III, Sayı: 6, Yaz 2010, s.112.

¹⁰ Lozan sonrası Musul meselesi İngiltere'nin lehine sonuçlanmış fakat Irak'taki Türkmenler'in varlığı problem oluşturmaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda toprakları İngiliz işgaline uğrayan Musul, Kerkük ve Erbil Türkleri'nin ileri gelenleri işgalci güçlere karşı direnmek için harekete geçtiler. Bağdat'ın Mart 1917'de işgal edilmesiyle birlikte gizli faaliyetler başlatıldı. Bağdat başta olmak üzere Musul ve Kerkük'te Türk hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesi için Bağdat'ta gizli bir Türk Cemiyeti kuruldu. Bu çalışmalar 1920 yazında Telafer Türkleri'nin İngilizler'e karşı harekete geçmelerini ve seslerini duyurmalarını kolaylaştırdı¹⁰. Avcı, benzer girişimlerin 1924 ortalarına kadar devam ettiğine dikkat çeker, Bkz., Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914- 1918*, Ankara 2004, s.298-299.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

Abdülkadir ile iletişime geçilir. Abdülkadir ayaklanmayı desteklemeye söz verir. Fakat Nasturi isyanı arasında Azadi taraftarı subayların dağlara çıkması, örgüt içi ihanetler ve hükümetin istihbarat yetkilisinin kendisine İngiliz süsü vererek cemiyetin İstanbul kolunu deşifre etmesiyle girişim başarısızlıkla sonuçlanır. Fakat 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait Piran'da kendisine katılan bazı aşiretlerle birlikte ayaklanmayı başlatacaktır.¹¹

Başbakan Ali Fethi (Okyar) Bey isyanla ilgili kendisine ulaştırılan istihbarat bilgilerini Meclis'te paylaşırken, muhtemel sebeplere de değinir. Ele geçirilen çeşitli vesikalara ve maktullerden birinin üzerinden çıkan bir mektuba göre, hükümet aleyhine yanlış propaganda yapıldığının anlaşıldığını; Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin o havalideki sekiz yüz kişinin katline emir vermiş olduğu ve bunların arasında Şeyh Sait'in de bulunduğu yönündeki kara propagandaya işaret eder. Alınan başka bir rapora göre de "... hadise Padişahlık, Hilafet, Abdülhamid'in oğullarından birinin saltanatını temin gibi irticakâr bir propaganda pûşidesi altında Kürtçülüktür ve umumi olarak kabul edilebilir. Ancak bu, umumiyet içinde fiiliyat Piran'da vakitsizce infilak ettiği için, kuvvetsiz bulunan Piran, Lice, Genç muhiti havzasına mahsur kalmıştır."¹²

Başbakan Ali Fethi Bey bir asinin üzerinden çıkan başka bir mektuptaki şu bilgileri de aktarır: "Kürdistan'da Hükümet teşkil için dolaşarak Piran'a gelmiş olan Şeyh Sait Efendi'nin maiyetindeki iki mahkûmun derdesti üzerine Piran vakası zuhur eylediği ve iki seneden beri cereyan eden fikir ve sözlerin bugün tatbikatına girişildiği, Şeyh Sait'in Hani'ye taarruz ve oradan Lice ve Genç'e hücum ile Piran'a avdetle Piran'ın merkez yapılacağı aynı zamanda Bitlis, Muş, Erzurum ve Hınıs'ta harekâta başlanacağı¹³ ve Türk memurlarının hapis Kürt memurlarının şayanı emniyet bulunanların serbest bırakılması ve olmayanların tevkihi ve hemen çeteler tertibi ile etrafa çıkarılması ve zinhar ahalinin malına, hayatına müdahale edilmemesi ve İslamiyetin mahvedildiği gün olduğundan, ihyayı dine çalışmaya Cenabı Hakkın Şeyh Efendiyi tavsit eylediği yazılmaktadır." Şeyh Sait'in İzoli eşrafından Puzan Ağa'ya gönderdiği bir bildiriye göre de; "1300 seneden beri Cenabı Hakk'ın Peygamberi göndermekle dinimizi ikmal eylediği, âdât, münâkahat, muamelât ve tehzihi ahlâkı emreylediği ve asrımızın bunlara ilânı harp eylediği ve bunun için ulema, meşayih, beyler ve ağavatımızın ve hanedanlarımızın bu taarruzu imha ve def edecekleri ve eğer ittihad eylemezsek cümlenin muzmail olacağı" yazılıdır. Fethi Bey, dış meselelerin hallolunmaya başladığı dönemde içeride çıkan bu isyanın pek çok sebebinin olabileceğini fakat bunların halka karşı kullanılmadığını, sadece İslam dininin elden gittiği gibi söylemlere rastlandığını, Şeyh Sait'in kendisine mehdi süsü verdiğini belirtir. Öteden beri Türk milletinin başına gelen felaketlerde hep aynı yöntemin kullanıldığını, en yakın örnekleri olan Otuz Bir Mart Vakası ile Arnavutluk isyanının herkesin hatrında olduğunu, bu olaylardaki provokasyon koşulları ile Şeyh Sait ayaklanması arasında benzerlikler bulunduğunu ileri sürer.¹⁴

Şeyh Sait Ayaklanması

Fethi Bey, önceki yaz ortalarında çıkan Nasturi ayaklanmasını hatırlatarak asilerin bir kısmının yabancı teşvikiyle güney sınırını geçerek kaçtıklarını, içerde kalanların Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre Bitlis Divan-ı Harbi'nde yargılanmak üzere tutuklandıklarını söyler. Divan-ı Harp Mahkemesi yakalanan kişilerle uzaktan ve yakından ilişkide bulunan Şeyh Sait

¹¹ Mim Kemâl Öke, **Musul Kürdistan Sorunu 1918- 1926**, İstanbul t.s., s.309.

¹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ: 64, C: II, 25.2.1341 (1925).

¹³ Şeyh Sait özellikle Dersim ve Muş beylerini kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Eğer Şeyh Sait bu girişimlerine Kürdistan'ın bağımsızlığı için ve daha önce girişmiş olsaydı isyanın buralara da yayılması muhtemeldi. Fakat isyanın amacı dini kurtarmak ve Halifelîği tekrar getirmek şeklinde gösterilince Genç ve Diyarbakır dışında bulunan ve Şeyh Sait'in manevi nüfuzu altında bulunmayan Kürt aşiretleri isyana sıcak bakmadılar, Bkz., Behçet Cemal, **Şeyh Sait İşyanı**, İstanbul 1955, s.63.

¹⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ: 64, C: II, 25.2.1341 (1925).

Turkish Studies

ismindeki şahsın tanıklığına gerek görmüştü. Bu kişi, bir süreden beri müritleriyle birlikte Genç Vilayeti'nde bir dolaşma yapmış, uğradığı yerde bazı kişilerle özellikle de Hükümet'e muhalif olanlarla gizli görüşmeler gerçekleştirmişti. Bu çaba içinde Piran köyüne uğramış, beraberindeki iki şahsın firari olduklarını fark eden jandarmaların kendilerini tutuklamak istemeleri üzerine jandarmaların etkisiz hale getirilmeleri emrini vermiş ve jandarmalar bu şekilde esir alınmıştır. İsyan bu şekilde başlamıştır.¹⁵

İsyan öncesinde Halep'te ve İstanbul'da bulunan iki oğlu ile Hınız'da buluşarak, buralarda temas halinde oldukları kişilerden beklediği haberi aldıktan sonra hareketi başlatmıştır. Piran'da 13 Şubat'ta telgraf hatlarını keserek Hükümet'e isyan ettiğini ilan etmiştir. Aynı günün gecesinde Hacı Talât isminde bir asi Genç hapishanesi ve jandarmasına baskında bulunarak silahları ele geçirmiş ve jandarmaları esir almıştır. Çapakçur'da da aynı şekilde Hükümet Konağı'na saldıran asiler burayı ele geçirmişlerdir. Yani isyan Genç, Çapakçur, Lice, Palu ve Hani'ye yayılmıştır. İsyan birden fazla vilayete yayılınca isyanı ortadan kaldırmak görevi orada bulunan Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa'ya verilmiştir. Bundan sonra askeri önlemler hakkında ayrıntılı bilgiler veren Fethi Bey, maalesef Elazığ'ın asilerin eline geçtiğini fakat Hükümet'in aldığı askeri ve siyasi önlemlerle isyanın en kısa sürede bastıracağını belirtir.¹⁶

Başbakanın 25 Şubat'ta Meclis'teki bu kapsamlı konuşmasından, alınmakta olan önlemlerin sadece askeri önlemler olmadığı daha geniş kapsamlı ve temelini hukuki düzenlemeden alan önlemlerle sorunun kalıcı biçimde çözümü yoluna gidilmesinin hedeflendiği anlaşılır. Fethi Bey, isyan bölgesi (Genç Vilayeti) ve çevresini kapsamak üzere Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na dayanarak Hükümet'in Örfi İdare ilan ettiğini belirtir. Ayrıca Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan yeni düzenleme ile de dinin siyasete alet edilmesinin önüne geçilmeye çalışılır. Buna göre; "Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihazı maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek, şekli devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müstemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur."¹⁷

İsyan başladığında Ankara dışında bulunan İsmet (İnönü) Paşa, Ankara'ya döndükten sonraki gelişmelere günlüklerinde yer vermiştir:

21 Şubat 1925: "Reisicumhur ile beraber. Onun ısrarıyla sağında bulunacak doğru Çankaya'ya.

Şeyh Sait, umumi din propagandası. Vaziyetin ciddiyet ve ehemmiyeti o derecededir ki Reisicumhur bizzat kendisinin kabine teşkil etmesi. Fevzi Paşa'nın, reisicumhur benim ordu başına suretiyle tedbir almak. Bu fikri Fevzi Paşa'ya gidip teklif ettim.

Vaziyetin ciddiyetini mücadele lüzumunu. Fakat Reisicumhurun gitmesinin erken olduğunu serd etti.

Akşam Fethi Bey'le Reisicumhurla ben, üçümüz. Fethi Bey, heyet-i vekile müzakeratını anlattı. Demokrasi esasatına muğayir bir tedbiri tasvip etmediklerini söyledi. Bunun üzerine münakaşa açıldı. Reisicumhur malum tedbiri Fethi Bey'e açtı. Benim vaziyetim mevzu-ı bahis olmadığını anlayınca ferahladı ve taraftar oldu."

¹⁵ gös.yer.

¹⁶ gös.yer.

¹⁷ gös.yer.

23 Şubat 1925: “Bugün Reisicumhur, Ali Bey ve diğer arkadaşlarla görüşti. Tertibi mümkün-i intibâk bulmamışlar. Hükümetin mücadelesini muvafık görenler. Reisicumhur, Fevzi Paşa ile görüşti. Aynı şeyleri söyledi. Akşam avdetinde Fethi Beyle ikisini sofrada buldum.

..... Bu halde Şarktan telgraflar geldi. Bizim süvari kutası bozulmuş. Toplar ve makinalı tüfekleri bırakmışlar. Yalnız karargâh kurtulmuş.

Vaziyet-i umûmiye bu durumda. Fevkalade bir vahamet aldı. Gece çok müteessir idik.”¹⁸

İsyanın genişlemesi ve Elazığ’ın elden çıkması, ki asiler burada tutunamamışlar ve bu toplantıdan hemen birkaç gün sonra Elazığ asilerden geri alınmıştı,¹⁹ Başbakan Fethi Bey’e karşı eleştirilerin yükselmesine neden olmuştur. Sina Akşin’e göre isyan Fethi Okyar hükümeti tarafından ilk önce basit bir asayişsizlik olayı olarak algılanmıştı fakat ordu kuvvetlerinin yenilmesi Fethi Bey ve Hükümetini zor durumda bırakmıştı.²⁰

Başbakan Ali Fethi, konuya gereken yaklaşımı göstermediği gerekçesiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde eleştirilmiştir. Bunun üzerine istifa etmiş, yerini, radikal önlemleri almaya hazır olan İsmet Paşa almıştır. İsyancılara karşı sıkıyönetim kanunları hayata geçirilirken, isyan genişliyor, Fırat’tan İran’a doğru ilerliyordu; ‘Çok yaşa Kutsal Şeriat! Ankara’nın ateistlerine ölüm!’ Şeyh Sait, monarşinin tekrar kurulacağına ve Hilafet’in tekrar getirileceğine söz veriyordu.²¹

İsmet Paşa, Fethi Bey Hükümeti’nin durumu hakkındaki izlenimlerini şöyle anlatır: “Edindiğim intibaa göre isyan, süratle genişler haldedir. Bu esnada hükümet içinde münakaşalar olmuş ve İçişleri Bakanı bulunan Recep (Peker) Bey istifa etmiş. Hükümet içindeki münakaşalar, hadisenin telakki tarzından ve alınacak tedbirlerden çıkmış. Recep Bey isyanı daha endişeli bir hava içinde karşılayarak bir başvekiliden fazla ciddiye aldığı için ihtilafa düşmüşler. Bu sebepten ayrılmış. Ben, Çankaya’da Atatürk’ün misafiri bulunuyorum. Hadiseleri beraber takip ediyoruz. Bugünlerde asilere karşı harekete geçmiş olan bir süvari fırkasını, bulunduğu karargâhta asiler gece basıyorlar ve kâmilen dağıtıyorlar. Bu haber harekâtın bundan sonraki neticeleri bakımından endişelerimiz üzerinde büyük bir etken oluyor ve işin ehemmiyeti bizim gözümüze açık bir surette görünüyor.”²²

Eleştiriler sadece dışarıdan gelmemektedir. İsmet Paşa’nın da belirttiği gibi Fethi Bey, Hükümetinin içinden gelen eleştirilerle de karşılaşmaktaydı. Hükümetin içinde birlik olmadığı anlaşılmaktaydı. Nitekim o devrin genç ve ateşli bir politikacısı olan eski kurmay Recep Bey’in (Peker), Fethi Bey ile çatışması ve Dâhiliye Vekilliği’nden istifa etmesi Hükümet’in içindeki harareti arttırdı. O sıralarda İstanbul’da bulunan ve hasta olan İsmet Paşa ise ayaklanma nedeniyle firka grubunda tartışmalar yaşanacağını anlayınca Ankara’ya geldi. Tartışmalar iki görüş etrafında şekilleniyordu. Birinci görüşe göre Fethi Bey olayı pek önemsemiyordu. İdari önlemler ve yerel çaplı müdahalelerle isyanın önleneceğini düşünüyordu. İsmet Paşa ve arkadaşları ise zıt görüşe sahiptiler. İsyana kısa sürede yayıldı ve olaylar İsmet Paşa cenahının görüşlerini doğrulayan biçimde genişledi. Fethi Bey, 3 Mart 1925’te istifasını verdi.²³ İstifaya giden süreci yine İsmet Paşa’dan izleyecek olursak;

¹⁸ İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, C: I, (Haz.: Ahmet Demirel), İstanbul 2008, s.69-70.

¹⁹ Fethi Bey, Elazığ (Elazığ) kasabasında gelen habere göre 26 Şubat’ta halkın çabasıyla isyancıların Elazığ’dan sürüldüklerini ve firarda olduklarını açıklar, Bkz., **TBMM Zabıt Ceridesi**, I: 65, C: I, 26.2.1341 (1925). Din propagandası öyle etkili oluyordu ki halk, ayaklanmanın bastırılmasında hükümete yardımdan kaçınıyordu. Fakat asilerin yağmaya başlamaları üzerine Elazığ’da halk gerçeği görerek asilere karşı cephe almıştır, Bkz., Cemal, **a.g.e.**, s.34.

²⁰ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, İstanbul 2010, s.195.

²¹ Villalta, **a.g.e.**, s.349.

²² İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Haz.: Sabahattin Selek), Ankara, 2009, s.461.

²³ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam 1884-1938**, C: I, İstanbul 2010, s.299-300.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

24 Şubat 1925: “Heyet-i Vekile içtimaı oldu. (Paşa'nın iştiraki ile geç vakte kadar). Fevzi Paşa'nın iştiraki ile. Akşam hikâye.

12 vilayette idâre-i örfiye ilan olunmuş. Dini vâsıta-i siyâset ittihaz edenler aleyhine kanun hazırlanmış. Fethi Bey, Terakkiperver Fırka teşkilatını lağvetmelerini (Cafer Tayyar, Karabekir, Rauf, Adnan Beylerden mürekkep) davet ettiği ve gelen rüesaya teklif etmiş. Paşa ile teminat vermişler. Fakat teklifi reddetmişler.”

25 Şubat 1925: “Fırkada müzakerat: Söz aldım. İrticaa karşı müttehiden mücadele kararını vermeyi teklif ettim. Hükümeti teyit ve getireceği tedbirleri tasvibe amade olduğumuzu bildirdim.

Meclis'te öğleden sonra hükümet vaziyeti. Tayinde izahat verdi. Kısmi idâre-i örfiyeyi tebliğ kanunu teklif etti.

Karabekir Paşa, fırkası namına müzaheret ve fedakârlığı ifade etti. Söz almadım. Kimse ile görüşmedim. Tayyare Cemiyeti'nde beyanname mütalaası.”

26 Şubat 1925: “Dün gece saat üçe kadar oturduk. Paşa, Mahmut Esat Bey, ben, Saim Bey. Çıkan kanun üzerinde mütalaalar. Mahmut Esat Bey ile Fethi Bey arasında bugün hadise olmuş. Mahmut Esat Bey istifa etmiş. Kabul olunmamış, Paşa'nın müdahalesi ile. Ben de bugünlerde herhangi bir ferî hadiseye bile mani olmak lazım geldiğini söyledim.

Mahmut Esat Bey, benim önümde mütalaalarını söylemekten çekinmiyor. Taktikte hatalarım varmış. Tafsilat vermedi, fakat arkadaşları tutmak hususunda gösterdiğim sebatı katî inat diye ifade etmek istiyor.

Paşa ile bir otomobil gezisi yaptıktan sonra saat üçte yattık. Paşa'yı endişeli görüyorum. Hakkı var.

Sabah Elaziz alınmış. Meclis'te bütün şark mebuslarını endişeden fevkalade tedabirde bir nikbinlik içindeyiz. Bütün muhit öyle.

İstanbul için takarrür eden idâre-i örfiyeden sarf-ı nazar ediyor. Fethi Bey yapamayacağını söylemiş. Ben tebeddül-i hükümeti ve katiyen aleyhinde bulundu.

Gece heyet-i vekile Gazi'nin iştirakiyle. Geç vakte kadar heyet-i vekile tedabirin adem-i tatbikine karar vermiş.”

2 Mart 1925: “Fırkada Fethi Bey hükümetinin siyâset-i dâhiliyesi. Vaziyet münferittir, umumi değildir. Hayır vaziyet umumdur. Alınan tedabir gayr-ı kâfidir münakaşası.

Fevzi Paşa, Meclis Reisi Kâzım Paşa, ben umumi tedabir taraftarı idik. Gazi Paşa geride söz söyledi. Umumi tedabiri şiddetle müdafaa etti. Tayîn-i esâmide Fethi Bey ekalliyette kaldı.

90: 60 rey”.²⁴

2 Mart 1925 tarihindeki söz konusu Halk Fırkası'nın grup toplantısında İsmet Paşa ve müfritler, Hükümet'in politikasını şiddetle eleştirmişler, hatta bazıları daha da ileri giderek Ali Fethi Hükümeti ile Terakkiperver Fırka üyelerini bir tutarak Fethi Bey'i kendi partisine yeterince bağlı olmamakla suçlamışlardır. Fethi Bey'in ise kendisini savunurken, elini kana bulamayacağını söylediği anlaşılmaktadır. Anlaşılmaktadır, çünkü bu önemli toplantının tutanaklarının kaybolduğu söylenmektedir. Yapılan oylamada Fethi Bey'in politikası 60'a karşı 94 oy ile reddedildi.²⁵

²⁴ İnönü, **Defterler (1919-1973)**, C: I, (Haz.: Ahmet Demirel), İstanbul 2008, s.70-72.

²⁵ Osman Okyar- Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi Okyar'ın Anıları Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye**, Ankara 1999, s.41.

Zürcher, bu koşullarda hükümetin lehine verilen sayının şaşırtıcı denebilecek ölçüde yüksek olduğunun kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Bu rakam Fethi Bey Hükümeti'nin Meclis'te hala bir çoğunluğa sahip olabileceğinin göstergesiydi.²⁶

Bu sırada yani isyan bölgesi için olağanüstü önlemler alınması tartışılırken Harput halkının asileri şehirden uzaklaştırdıkları ve isyanın önemsiz bir mesele haline geldiğine dair haberler gelince Hükümet, olağanüstü önlemler almanın gereksiz olduğuna karar verdi. Fethi Bey durumu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirirse de Mustafa Kemal Paşa ısrar edince konu Bakanlar Kurulu'nda tekrar görüşülerek Mustafa Kemal Paşa'nın fikri doğrultusunda hareket edildi. Rıza Nur'a göre; "Ağalar 'Hükümette ihtilâf var' dediler. Mes'eleyi Halk Fırkası'na verdiler. Fırka müzakeresinde Mustafa Kemal'in muharrirleri, (Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve emsali) silâhşörleri fevkalâde tedbirlerin lüzumunda ısrar ve Fethi'ye şiddetle hücum ediyorlar. Fethi burada büyük bir celâdet ve dirayet göstermiştir ki, bu ona şereftir. Millî Harekette bir hizmeti geçmemiş olan Fethi, şimdi bu hizmeti yapmıştır. Fakat fiili bir neticeye varmamıştır. Yani fırka müzakeresinde Fethi nihayet demiştir ki: 'Böyle bir şeye lüzum yoktur. Bu isyan o kadar hiç ki, Harput'ta ahali onları tepeledi. Birkaç taburluk iş. Sizin maksadınız başka. Bunu bahane ederek terör yapmak istiyorsunuz, milleti asıp kesip ortalığı kan ile sütlüman yapmak, kan ile mevkide oturmak istiyorsunuz. Ben böyle büyük bir günahı işleyemem. Âlet olamam.'" Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Fethi Bey'i istifa etmeye davet etmiştir.²⁷

Zürcher'e göre Fethi Bey Hükümeti isyana karşı sıkı önlemler almıştı. Bu sırada, isyanla bağlantısı kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önderlerinden partiyi kendi iradeleri ile kapatmalarını istedi. Bu istek kabul edilmediyse de partinin genel başkanı Kâzım Karabekir Paşa hükümetin Doğu siyasetini gerek Meclis'te gerekse basın aracılığıyla var gücüyle savundu. Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki şahinlerin Fethi Bey üzerindeki baskısının artması ve Mustafa Kemal Paşa'nın da daha sert önlemlerden yana olanlardan taraf olması üzerine ortaya çıkan tabloda güven oylamasını kaybedince²⁸ istifa etti.²⁹

²⁶ Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İstanbul 2007, s.119-120.

²⁷ Rıza Nur, **Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası (1923- 1933)**, İstanbul 2007, s.85-87.

²⁸ "Bizim hizip Fethi'yi tutmağa karar vermişti, fakat çoğu reyini veremedi. Bunlardan altmış kişi ise, korkmayıp Fethi lehine rey verdiler. Bu bir kahramanlıktı. Bu adamları takdir etmeli. Biz Fethi'yi tutuyorduk. Fethi'ye bunu da söylemiştik. Ama Fethi hiziple hiç alâkadar olmadı ve hizbi asla dinlemediydi. Yine buna rağmen bu adamlar ona rey verdiler. Fakat Mustafa Kemal'in korkusu karşısında bu vazifeyi hizbin bütün azası yapamadı. O vakit ben İstanbul'da idim. Fethi, Paris'e gidiyor. İstanbul'a gelmiş, Necmeddin Molla'da misafir. Orda konuştuk. Anlattı. Pek kızgındı. Ben de kendisine 'Böyle adamların sefîrlîğini de kabul etmemeliyidin' dedim. 'Ne yapardım?' dedi. 'Benim gibi mebusların sırasında otururdun' dedim. Bir şey demedi. Fakat haklıydı. Ne yapacak? Belki aç kalmak, imha edilmek tehlikesi altına girer. Fethi, bu kadar fedakârlık yapacak kumaşta değil.... Hem Fethi'nin Mustafa Kemal'e karşı vaziyeti başkadır. Onu mebus yapan, mevkilere geçiren hep Mustafa Kemal'dir. O, olmasa, Fethi mebus bile olamazdı. Bu halde velinimetidir. Bu iyiliklere karşı Fethi ne yapabilir? Şahsî minnettardır. Vaziyeti müşküldür. Şahsî mesele, devlet meselesi karşı karşıya... Fakat Fethi akıllı adamdır. Buna rağmen Mustafa Kemal'in böyle müthiş bir vakasına âlet olmamıştır.", Bkz., **a.g.e.**, s.87-88. Rıza Nur'un Fethi Bey hakkındaki bu söylemleri ile ilgili olarak öncelikle ikisi yani Atatürk ile Fethi Okyar arasındaki yakın arkadaşlığa dikkat çekmek gerekir. İkisinin de İttihat ve Terakki içinde özellikle ordu- siyaset ilişkisine bakış açıları yüzünden dışlanmış olmaları birbirlerine daha da yakınlaşmalarına yol açmıştı. Atatürk ile Fethi Okyar arasında pek çok konuda siyasi fikir birliği söz konusuydu. Zaman içinde yaşananlar onları farklı konulara getirirse de her fırsatta birlikte çalışmaktan vazgeçmemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelere kadar olan süreçte siyasi bakımdan Fethi Bey daha ön planda iken sonraki süreçte Mustafa Kemal Paşa ön plana çıkacak, Malta sürgününden kurtulduktan sonra Fethi Bey kendisine katılacaktır, Bkz., Nurgün Koç, "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Ali Fethi (Okyar)'nin Faaliyetleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Siyasi Gelişmeler", **Türk- İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 14, 2012 Yaz, s.76. İki yakın çalışma arkadaşı aynı zamanda birbirini çok iyi tanıyan iki eski dosttu: "Enteresandır, Fethi Bey İzmir'e gelip Latife Hanım'ı görüyor ama bu evliliğe ilk karşı çıkan kişidir. Olmaz demiştir. Tabii bu, Latife Hanım'ın karakterinden ziyade arkadaşı Mustafa Kemal'in karakterini çok iyi bilmesinden kaynaklanıyor. Amma velâkin Mustafa Kemal ve Latife Hanım çiftinin en iyi arkadaşları da Fethi Bey ve eşi Galibe Hanım oluyor.", Bkz., M. Sadık Öke- Fatih Bayhan, **Teyzem Latife**, İstanbul 2011, s.278.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

Fethi Bey, istifası ile ilgili olarak Mecis'te kısa bir konuşma yapmıştır: “Muhterem arkadaşlar; mensup olduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nın dünkü içtimasında Heyeti Vekile'nin siyaseti dahiliyesi hakkında cereyan eden münakaşa neticesinde, Hükümet ekalliyette kalmış olduğundan Başvekil sıfatıyla İcra Vekilleri'nin istifasını Reisicumhur Hazretlerine dün akşam takdim ettim. Reisicumhur istifamızı kabul etmiş ve yeni Hükümet teşekkül edinceye kadar vekâleten ifayı umur etmekliğimizi rica eylemiştir.”³⁰ Yeni kabinenin ilk görevi on dört vilayete yayılmış olan bir ayaklanmayı bastırmak olacaktır. Bunun için askeri, idari, iktisadi ve sosyal alanlarda ciddi önlemler alınması gerekiyordu. Sonunda isyanın askeri kısmı başarıya ulaşarak 15 Nisan'da Şeyh Sait ve arkadaşları teslim olmak zorunda kaldılar.³¹

Bu sırada yani Fethi Bey Hükümeti'nin düşmesi ve İsmet Paşa Hükümeti'nin kurulması ile programının Meclis'ten geçirilmesi sırasındaki tartışmalar gerçekleşirken Terakkiperver Fırka üyeleri Fethi Bey Hükümeti'nin niçin istifa ettiğini anlamadıklarını söylüyorlardı. Tartışmalar iki konu üzerinde yoğunlaşıyordu: “Fethi Bey hükümeti niçin istifa etmiştir? Bu meydana çıkmalıdır. Meclis dışında kararlar veriliyor, tertipler yapılıyor. Yani eski tezleri...” Ali Fuat Paşa, Fethi Bey Hükümeti'nin neden çekildiğini sorduğunda İsmet Paşa, isyanı en kısa sürede ortadan kaldırmak istediklerini, ülkede huzurun sağlanması için seri önlemler almak amacıyla olduklarını belirttikten sonra Ali Fuat Paşa tekrar Fethi Bey Hükümeti'nin Şeyh Sait isyanı karşısında gereken önlemleri alıp almadığını sorar. Bunun üzerine İsmet Paşa, kendisini Fethi Bey ile tartışmaya sevk etmemesini rica eder.³²

Şeyh Sait Ayaklanmasının Sonuçları

Ayaklanma bastırılıp isyancılar gereken cezalara çarptırılmış dahi olsalar olayın hemen ardından doğuda güvenliğin tam olarak sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Rıza Nur, Şeyh Sait isyanından beri Doğu illerinde Kürt çetelerinin köyleri basıp yolda buldukları memur ve jandarmaları öldürdüğünü, güvenliğin sağlanamadığını söyler. Bütün bunları yapanlar Şeyh Sait isyanından İran, Irak ve Suriye'ye kaçanlardı. Yağma yaptıktan sonra tekrar Türkiye'ye dönüyorlardı.³³

Fakat yağmacılar bir kenara bırakılacak olursa genel itibariyle “*Takriri Sükûn Kanunu*”³⁴ ve “*İstikâl Mahkemeleri*” yoluyla Kürtler'in oldukça sert bir şekilde sindirildiğini söylemek mümkündür. Bu kanun sadece Kürt tehlikesini ortadan kaldırmak için kullanılmadı. İstanbul'da ve taşrada çok sayıda gazete ve dergi kapatıldı. Ulusal anlamda Ankara'daki Hâkimiyet-i Milliye ile İstanbul'daki Cumhuriyet gazeteleri kaldı. İstiklâl Mahkemesi'nin önerisi üzerine 3 Haziran'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası³⁵ kapatıldı.³⁶

Ayaklanma dinsel, karşı devrimci ve feodal karakterde görünmektedir. Bazıları isyanın Kürtçü olduğu düşüncesini³⁷ taşırlar. İsyân Kürtler arasında çıkmış ve Kürtçü hareket daha

²⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1996, s.249-250.

³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 68, C: II, 3.3.1341 (1925).

³¹ Aydemir, *a.g.e.*, s.300.

³² İnönü, *Hatıralar*, (Haz.: Sabahattin Selek), Ankara, 2009, s.462.

³³ Nur, *a.g.e.*, s.385.

³⁴ Atatürk Nutuk'ta Şeyh Sait isyanından açıkça söz etmeden Takrir-i Sükun Kanunu'nun gerekçeleri üzerinde durur ve birtakım şeyhlerin, dedelerin, üfürükçülerin vb. peşinden sürüklenen, büyücülerin, muskacıların eline bakan bir topluma uygar bir toplum gözüyle bakılamayacağını söyler, Bkz., Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk- Söylev*, C: II, Ankara 1989, s.1193-1195.

³⁵ Parti isyan bölgesinde teşkilatını henüz kurmamıştı. Teşkilatlanma için tam bir araştırma bile yapılmamıştı, Bkz., Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, İstanbul 1998, s.120.

³⁶ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1996, s.250-251.

³⁷ Bunlar içinde özellikle Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı olması dolayısıyla Ahmet Süreyya Örgüevren'in (Dönemin Karesi - Balıkesir - Milletvekili) düşünceleri önem taşımaktadır. Çünkü Örgüevren, bu sıfatla Mahkemenin tüm soruşturma ve yargılama aşamalarının içinde bulunarak isyanla ilgili bütün bilgi ve belgelere ulaşmıştır. Savcı

mütareke döneminde başlamış olduğundan (Kürt Teali Cemiyeti) ayaklanmada Kürtçü unsurların bulunması doğaldır. Bu bağlamda İstiklâl Mahkemesi Kürt Teali Cemiyeti'nin liderlerinden Seyyid Abdülkadir'in olayla ilgisini tespit etmiş ve idam cezasına çarptırmıştır. Akşin, hareketin içinde ya da başında bazı Kürt milliyetçilerinin bulunmasının ayaklanmanın bir Kürt ulusal hareketi sayılması için yeterli olmayacağı görüşündedir: “Çünkü aşiret yapısının egemen olduğu toplumsal bir dokuda çağdaş- demokratik yurttaşlık bilinci gerektiren bir ideoloji (ulusçuluk) pek söz konusu olmasa gerek. Hicaz'da Şerif Hüseyin'in ayaklanmasının ulusal bir ayaklanma sayılamayacağı gibi... Zaten, bildiğim kadarıyla, ayaklanmada kullanılan şiarlar, ulusçu değil, dinsel- feodal şiarlardır.”³⁸

Bu isyanda aşiretler arasındaki farklılıklar ön plana çıkmış,³⁹ Hilafet'i destekleyen Sünni Kürtler ile Cumhuriyet'in laik politikalarını benimseyen Alevi Kürtler karşı karşıya gelmişlerdi. İsyanın kontrol altına alınması ve beklenen desteğin sağlanamamasının önemli nedenlerinden biri de budur.⁴⁰

Villalta'ya göre⁴¹ içten içe gelişen memnuniyetsizlik Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ve partinin dini inançlara saygılı olduğunu deklere etmesiyle açığa çıktı. Yeni partinin önde gelenleri özellikle Ermeniler'e karşı başarılarıyla Doğu'da büyük bir ün kazanmış olan Kâzım Karabekir Paşa bölgede son yıllarda önemli bir etkiye sahipti. Onlar yoğun bir kampanya başlattıklarında, parti doğu illerine delegeler gönderdi. Terakkiperver Parti camilerin korunmasında önde duruyordu fakat reaksiyonu hızlandırdı. Büyük bir hızla başlayan hareket ülkenin her yanına yayılarak büyük bir tehlikeye yol açabilirdi. İngiltere bu sırada bekleyerek olayların alevlenmesine seyirci kalmıştır. İsyân, teolojide donanımlı olan ve Kürdistan'da oldukça prestijli bir şeyh olan Sait tarafından yönetilmiştir. Feodal güçlerin çoğu tarafından desteklenmiş ve önemli şehirleri kolaylıkla ele geçirmiştir. Düzenli birliklerin önemli bir kısmı hemen bölgeye yönlendirilmişse de ağır kış koşulları, yolların kötü durumu vb. nedenlerle bölgeye ulaşmak uzun zaman almıştır. Ayaklanmayı bastırmak için Parlamento tarafından “*Law of Treason*” (Hıyanet-i Vataniye Kanunu) çıkarılmıştır. Politikada dinin referans olarak kullanılması yasaklanmıştır. Bu tarz faaliyetlerin içine girenlerin vatan haini olarak adlandırılacağı belirtilmiştir.⁴²

“Bu isyanda güçlü bir Kürt ulusçu ögesi var olmuş olabilir, ancak isyanın patlak verdiği ve geliştiği ortama bütünüyle dini öğeler hâkimdi. Olanların, dini gericilik ve karşıdevrim korkularını doğruladığı görülüyordu. Bu, eski düzene ait anıların hâlâ canlı olduğu bir toplumda gerçek bir korkuydu.” Mustafa Kemal 3 Mart'ta Fethi Bey'i görevden alarak yeniden İsmet Paşa'yı

Örgeevren'e göre, ayaklanma dış görünüş yönüyle sadece dinci ve şeriatçı idi. “Fakat; asıl hüviyeti, iç bünyesi, ruhu ve tertipçilerin maksat ve gayesi bakımından ise; tamamen bir Kürt milliyetçiliği, Kürt devleti ve hükümetçiliği olmaktan başka bir şey değildi!” Şeyh Sait mahkeme boyunca büyük bir ısrar ve inatla ayaklanmanın bir Kürtlük davası olmadığını söylüyordu. Örgeevren, bunu Şeyh Sait'in zayıf bir olasılık da olsa idamdan kurtulma çaresi olarak düşünmüş olabileceğini söyler. Başka bir ihtimale göre de Şeyh Sait büyük bir komitacı, davasına sadık bir idealist ve ihtilalci idi, Bkz., Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, İstanbul 2007, s.XIV, 20-21, 40-41.

³⁸ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, gös.yer.

³⁹ Şeyh Sait isyanı karşısında Adana, Cizre ve Malatya'dan gelen, devleti destekleyen ve isyanı yeren telgraflar söz konusudur. Örneğin Cizre'deki bazı aşiret reislerinden gelen telgrafta isyanı reddederek Cumhuriyet'e bağlılıklarını bildirmişlerdir, Bkz., *TBMM Zabıt Ceridesi*, İ: 65, C: I, 26.2.1341 (1925).

⁴⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1996, s.249.

⁴¹ Villalta, kitabının İngilizce baskısına yazdığı önsözde, Atatürk adlı eserin Türkiye'de 1930- 35 yılları arasında bulunduğu dönemdeki izlenimlerinin bir sonucu olduğunu belirterek, Atatürk ile defalarca karşılaşma ve pek çok kez onun elini sıkma şerefine nail olduğunu söyler. Babasının, Arjantin'in İstanbul Başkonsolosu olması ve kendisinin de, henüz ülkesini temsil edecek bir elçinin bulunmadığı dönemde Viskonsül (Konsolos Vekili) olarak resmi toplantılara Atatürk tarafından davet edildiğini belirtir. Villalta'nın Atatürk'ün gerek askeri gerekse devlet adamı yönlerine hayran olduğu anlaşılmalıdır. Onun sadece Türkler'in değil insanlığın önemli liderlerinden birisi olduğunu düşünür. İspanyolca kitabı Türkiye'de British Council'de görev yapan William Campbell tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.

⁴² Villalta, *a.g.e.*, s.348-349.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

başbakanlığa atadı. Takrir-i Sükûn Kanunu ile getirilen olağanüstü önlemlerin yanında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da kapatıldı. “Kemalistler bu fırsatı radikal reformları gerçekleştirmek için kullandılar. Bu fırsat olmasaydı reformlar gerek muhalefetin gerekse halk kitlelerinin direnişiyle karşılaşılabilecekti.”⁴³

İsyan daha çok Doğu ve Güneydoğu’daki şeyhlerin, beylerin ayaklanması şeklinde görünüyordu. Din istismarı ile yürütülmüş, Kürt milli hareketi biçimini almamıştı. Ayaklandırılan köylüler kısa sürede dağılmışlardı.⁴⁴ Rıza Nur da benzer düşünceleri dile getirir: “Şeyh Said gayet dindar bir adammış. Medreseler ve tekkelerin ilgası, şapka giydirileceği şayiası bu adamı tehyic etmişti. İsyan etti. Bunu Mustafa Kemal ‘Kürt millî isyanı ve aynı zamanda irtica’ telakki etti. Halbuki, resmî tahkikat asla millî bir Kürt isyanı olmadığını göstermişti. Ben bunu orada İstiklâl Mahkemesi aza ve reisliğini eden, Ali Saip’e sordum. O da ‘Asla Kürtlük mes’eleesi yoktur. Sırf dindir’ dedi.”⁴⁵

Mim Kemâl Öke’nin de belirttiği ve yukarıda da gösterildiği gibi Şeyh Sait ayaklanmasının niteliği ile ilgili olarak farklı değerlendirmeler söz konusudur. Olayları yakından izleyen İngiliz istihbaratına göre ise, isyanın çıkış gerekçeleri arasında hükümetin iskân politikası, Halifeliğin kaldırılması, Kürtçe’nin yasaklanması ve yöredeki yöneticilerin Türk kökenli olmaları yer alır. Entelijans Ağustos 1924’te Kürtler’in isteklerini Diyarbakır’da yapılan bir kongre ile Ankara’ya ilettiklerini ve Hükümet’in de yöreye özgün yeni bir yönetim biçimi, genel af, askerlikten muaf tutulma, şer’i mahkemelerin korunması, şikâyetçi olunan yöneticilerin merkeze alınması, yöreye ekonomik destek verilmesi gibi birtakım vaatlerde bulunduğunu kaydetmiştir. İngilizler, isyana şehirlerden ve Lele Kurmanç ve Zaza Alevilerden çok katılım olmadığına da istihbarat bilgileri arasında yer vermişlerdir.⁴⁶

Mim Kemal Öke isyanın ardında genellikle ilk olarak akla gelen ve telaffuz edilen İngiltere’nin yer alıp almadığının da henüz aydınlığa kavuşmamış olduğunu⁴⁷ söyler. Hatta bazı İngiliz belgelerine göre İngilizler’in isyanın doğrudan doğruya Türkiye tarafından çıkarılmış olabileceğinden kuşkulandıkları anlaşılmaktadır. Ankara’nın gösterilen bazı sebeplerle ve ayaklanmayı bahane edip Irak sınırına yığınak yapmak amacıyla olabileceği düşünülmüştür.⁴⁸

Cumhuriyet’in ilanından sonra özellikle Şeyh Sait ayaklanmasının ardından diğer Doğu illeriyle birlikte Dersim (Tunceli) gibi yerleşim yerleri devlet tarafından özel bir önemle ele alınmış

⁴³ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, (Çev.: Yavuz Alogan), İstanbul 1999, s.75-76.

⁴⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s.301.

⁴⁵ Nur, **a.g.e.**, s.84.

⁴⁶ Öke, **a.g.e.**, s.309-310.

⁴⁷ Şeyh Sait sonrasında çıkan ve genel olarak Ağrı isyanları olarak adlandırılan isyanların niteliği hakkında bir araştırma yapan Esra Sarıkoyuncu Değerli ise Şeyh Sait isyanı da dahil olmak üzere bölgede çıkan ayaklanmalarda İngiltere unsuruna dikkat çeker. Ona göre Ağrı isyanları, dış destekli bir teşkilat olan Hoybun tarafından yönlendirilen Cumhuriyet tarihinin önemli ayaklanmaları arasındadır. Bu ayaklanmaların temelinde siyasi Kürtçülük hareketi ve İngiliz kıskırtması yatmaktadır. İngiliz Hükümeti’nin Ağrı isyanları sırasında tutmuş oldukları rapor ve yazışmalardan Ağrı isyan hareketlerinde aktif olarak rol aldıkları anlaşılmakta, 1926 yılında başlayan ve 1930 sonlarına kadar devam eden isyanların perde arkasında yer aldıkları belgelerle açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu durum her ne kadar İngilizler’in Şeyh Sait ayaklanmasında etkin bir rol oynadığı ispatlanamamışsa da Ağrı isyanlarında olduğu gibi faaliyette bulduklarını akla getirmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı raporlarına dayanarak konuyu değerlendiren Değerli’ye göre İngilizler, Şeyh Sait isyanından sonra Türkiye’de tek başına Kürt hareketlerinin ülkeyi parçalama açısından yeterli olmadığı düşünmüşler ve Ermeni Taşnak liderlerinin tecrübeleri ile Kürt liderlerinin yönlendirmesinin zorunlu olduğu sonucuna varmışlardır. Nitekim 1927 yılında da İngiltere’nin koruyuculuğunda Hoybun Cemiyeti’nin oluşturulması için faaliyete geçildiği görülmektedir. Sonuç olarak Ağrı isyanlarında aktif rol oynayan emperyalist güçlerin, Dersim isyanında görüldüğü gibi Ermeni ve Kürtler’i kullanmak suretiyle Türkiye’de kargaşa çıkarma politikalarını günümüzde de sürdürdüklerini söylemek mümkündür, Bkz., “Ağrı İsyânlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 18, Aralık 2008, s.119.

⁴⁸ Öke, **a.g.e.**, s.310-311.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

ve kesin ıslahat yöntemlerinin belirlenmesi için incelemeler başlatılmışsa da⁴⁹ Doğu daima kaynayan bir yara olarak kalmıştır. Çünkü isyan politik olmanın ötesinde sosyal yapı ile ilgiliydi. Doğu'nun temel yapısında kökten ıslahata gidilemeyince silahlar patlamaya devam etmiştir. Birtakım ağalar ve şeyhlerin Batı'ya göç ettirilmeleri, yerlerine Rumeli göçmenlerinin yerleştirilmesi, Suriye'ye kaçan ağa ve beylerin topraklarına el konması vb. soruna çare olamamıştır. İdari makamların ve müfettişliklerin Kürt kimliğini yok sayan raporları, Hükümet'i oyalamaktan başka bir işe yaramamıştır.⁵⁰

Kısaca belirtmek gerekirse 1925 yılında Türkiye'nin doğusundaki bazı illerinde ortaya çıkan Şeyh Sait ayaklanmasını, din propagandası öne çıkarılmış bir Kürtçülük cereyanı biçiminde değerlendirmek mümkün olabilir. Özellikle hiç kimseye karşı bir önyargısı olmadığını ifade ederek hatıralarını olayın üzerinden otuz iki yıl sonra yayımladığını söyleyen Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Örgüven'in öne sürdüğü delillere dayalı görüşleri bu yöndedir.

Bu ayaklanma sırasında Başbakan Fethi Bey'in demokrasiden yana tavır alması oldukça önemlidir. Fethi Bey'in, Başbakan olarak bölgeden gelen bilgileri en iyi şekilde bilen ve değerlendiren biri olması nedeniyle olayın gidişatına hakim olmaması mümkün olmasa gerektir. Sıkıyönetim kararlarını ülke çapında yaygınlaştırmak görüşüne karşı sadece bölgede kullanılması gerektiği noktasında ısrar etmesi kendisini sertlik yanlılarıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bütün gelişmelerden Fethi Bey'in isyanın önemini kavrayamamış olduğu düşüncesinin aksine isyana karşı gereken askeri ve diğer önlemleri derhal aldırıldığı fakat bu isyanla mücadele ederken demokratik ilkeleri de rafa kaldırmaktan yana olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Anılarında bu konuya değinmediğinden fikirlerini kendi ağzından öğrenmek mümkün olamıyorsa da gerçekleşen olaylar Fethi Bey'in gerek Şeyh Sait isyanı gerekse iltisai kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili olarak daha ılımlı hareket edilmesinden yana olduğunu göstermektedir.

Şeyh Sait ayaklanması hakkında devletin aldığı önlemler doğrultusunda bir sonuç çıkarmak gerekirse; Feroz Ahmad'ın da işaret ettiği gibi sertlik yanlılarının çekindiği "gerçek" korku olan gericilik ya da Hilafet'i geri getirme çabasına dair endişeleri anlamak mümkün olabilecektir de Fethi Bey'in görüşleri doğrultusunda, daha yumuşak ve bölgedeki sorunların çözümüne dair uzun vadeli adımların atılmasının mümkün olduğu bir politika izlenmesi daha faydalı olabilirdi. Yine de dönemin, genç cumhuriyetin çekinceleri göz önüne alındığında sertlikten yana politikaların öne çıkmasını yadrigamamak gerekir.

KAYNAKÇA

- AHMAD Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev.: Yavuz Alogan), İstanbul 1999.
- AKŞİN Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, Cilt III, İstanbul 2010.
- AKŞİN Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, İstanbul 2010.
- ATATÜRK Mustafa Kemal, **Nutuk- Söylev**, C: II, Ankara 1989.
- AVCI Orhan, **Irak'ta Türk Ordusu 1914- 1918**, Ankara 2004.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, **İkinci Adam 1884-1938**, C: I, İstanbul 2010.
- CEMAL Behçet, **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul 1955.

⁴⁹ İzzeddin Çalışlar (Haz.), **Dersim Raporu**, İstanbul 2010, s.230.

⁵⁰ Aydemir, **a.g.e.**, s.305.

- ÇALIŞLAR İzzeddin (Haz.), **Dersim Raporu**, İstanbul 2010.
- DEĞERLİ Esra Sarıkoyuncu, “Ağrı İsyânlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 18, Aralık 2008.
- DEĞERLİ Esra Sarıkoyuncu, “Amerikan Basımında Doğu İsyânları 1925-1938”, **Akademik Bakış**, C: III, Sayı: 6, Yaz 2010.
- İNÖNÜ İsmet, **Defterler (1919-1973)**, C: I, (Haz.: Ahmet Demirel), İstanbul 2008.
- İNÖNÜ İsmet, **Hatıralar**, (Haz.: Sabahattin Selek), Ankara, 2009.
- KARABEKİR Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, C: I, İstanbul 2008.
- KOÇ Nurgün, “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Ali Fethi (Okyar)’nin Faaliyetleri Işığında Osmanlı Devleti’nde Yaşanan Siyasi Gelişmeler”, **Türk- İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 14, 2012 Yaz.
- MOL Cons, **Londra Konferansındaki Meselelerden Anadolu’da Türkiye Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?**, (Haz.: Haluk Kortel, Haldun Eroğlu, Ali Cin), İstanbul 2008.
- NUR Rıza, **Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası (1923- 1933)**, İstanbul 2007.
- OKYAR Osman - SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, **Fethi Okyar’ın Anıları Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye**, Ankara 1999.
- ONAR Mustafa, Atatürk’ün **Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I**, Ankara 1995.
- ONAR Mustafa, **Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II**, Ankara 1995.
- ÖKE M. Sadık – BAYHAN Fatih, **Teyzem Latife**, İstanbul 2011.
- ÖKE Mim Kemâl, **Musul Kürdistan Sorunu 1918- 1926**, İstanbul t.s.
- ÖRGEEVREN Ahmet Süreyya, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi**, İstanbul 2007.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, İ: 64, C: II, 25.2.1341 (1925).
- TBMM Zabıt Ceridesi**, İ: 65, C: I, 26.2.1341 (1925).
- TBMM Zabıt Ceridesi**, İ: 68, C: II, 3.3.1341 (1925).
- TOKER Metin, **Şeyh Sait ve İsyanı**, İstanbul 1998.
- VİLLALTA Jorge Blanco, **Atatürk**, (İspanyolca’dan İngilizce’ye Çev.: William Campbell), Ankara 1991.
- ZÜRCHER Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul 1996.
- ZÜRCHER Erik Jan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İstanbul 2007.